

Концептуальні підходи до визначення категорії „політичне насильство”

Анастасія Коломоєць,
аспірант кафедри політології
Донецького національного університету

Проблема насильства в суспільстві й політиці (як і чимало інших політико-філософських питань) науково розроблена недостатньо. З одного боку, про неї і такі суміжні з нею явища, як примус, гноблення, диктат тощо, пише багато авторів. З іншого ж боку, в літературі можна знайти й думку, що політичній теорії практично нічого сказати про насильство і вона має залишити цю тему „технікам” від політики [2], оскільки це поняття взагалі не є продуктивним [19]. Правда, в політичних і філософських публікаціях все ж знаходимо непоодинокі спроби категоризації політичного насильства, однак і досі не сформувалася чітка й логічно-послідовна його концептуалізація. Спостерігаються хіба що спроби її конструювання в контексті інших суспільно-політичних феноменів.

В останні роки розпочалося певне переосмислення попередніх уявлень про насильство, і це може стати започаткуванням нової теорії, квінтесенцією розмислів щодо нього [22]. Проте й досі багато дослідників концентрують увагу лише на одній стороні насильства, розглядаючи його винятково як фізичний примус [14]. Інші ж дослідники хоча й фіксують розмаїття форм насильства все ж зосереджуються на фізичній силі як його першооснові [3]. Саме тому виникає потреба послідовно й неупереджено проаналізувати підходи до потрактування насильства в сучасній політико-філософській літературі задля пошуку тієї складової (складових), на основі якої (яких) може бути побудована змістова концепція. На нашу думку, реалізацію цієї мети слід розпочати з вивчення типових для сучасного дискурсу визначень політичного насильства.

Аналіз літератури з даної проблематики дозволяє виокремити кілька основних груп теоретичних версій.

І. Об’єктивістська, чи розширена версія загалом передбачає синонімію

таких понять, як „політичне” і „фізичне” насильство. Однак деякі автори закладають основу для їх розмежування. Тут виокремлюється кілька піднапрямів:

- пов'язування насильства з державою, яка має на нього монополію у вигляді інститутів примусу (М. Вебер, Х. Хофмайстер);
- протиставлення насильства і влади, а саме відсутність останньої в ситуаціях застосування сили (Х. Арендт, Н. Луман);
- розмежування насильства і свободи, політики і насильства, коли межі останнього встановлює свобода (В. Межуєв);
- ототожнення насильства з будь-якою силою, що застосовується до індивіда, або узурпацією, примусовим обмеженням свободи (А. Гусейнов).

II. Культурологічно-ідеологізований погляд на політичне насильство як прояв символічного тиску через комунікацію, певне повідомлення чи знаки:

- завдяки формуванню ціннісних уявлень особистості та зразків її поведінки (Л. Альтюсер, А. Грамші);
- задля нав'язування власних переконань, яке відбувається в прихованій формі (А. Гжегорчик);
- шляхом латентного формування світогляду і поведінки людини через авторитет, кредит довіри, символи, знаки (П. Бурдье, Ж. Бодрійяр, М. Фуко);
- через функцію ситуації як явище культури і умови морального самовизначення (Б. Капустін).

III. Суто політологічне потрактування політичного насильства як будь-якого ухваленого політичного рішення (К. Шмітт).

Треба відзначити, що представники українського наукового середовища, які переймаються окресленою проблематикою, тяжіють до об'єктивістської версії, але винятково в межах теоретизації насильства як фізичного примусу, розглядаючи лише деякі аспекти цього явища, такі, наприклад, як тероризм [6; 16; 18]. І лише окремі науковці, зокрема, В. Бурлачук, вдаються до нетрадиційного тлумачення терміна насильства (переважно в його символічному аспекті), хоча й роблять це побіжно, в контексті інших тем [9].

Разом з тим, вже у прибічників об'єктивістського висвітлення насильства можна знайти певні теоретичні роздуми щодо інших форм його прояву. Так, М. Вебер, який вважається одним з апологетів насильства як фізичного примусу на підставі його тези про державу, що ґрунтується на насильстві та володіє монополією на нього у вигляді армії, поліції та інших органів покарання [10, с. 644], у праці „Політика як покликання і як професія” [10, с. 644 - 706] одним з різновидів насильства визначає панування, базоване на відданості підлеглих харизматичному вождеві. Глава держави чи будь-якої спільноти, здобувши певний авторитет завдяки особистісним рисам характеру чи певним досягненням, має можливість лише завдяки цьому здійснювати владу. Водночас більшість

Анастасія Коломоєць

його підлеглих зі страху перед його авторитетом або через сліпу відданість та віру в його „обраність” готові виконувати його вказівки і жити за встановленими ним законами. Правда, такий лідер має володіти непересічним ораторським мистецтвом, оскільки визначальною в цій ситуації є влада демагогічної мови, яку М. Вебер називає „диктатурою, що ґрунтується на використанні емоційності мас” [10, с. 679]. „Будь-яке панування вимагає постійного керівництва, має потребу в тому, щоби здійснювати настанову людської поведінки на покору перед пануючими, які висловлюють своє право бути носіями легітимного насильства”, – зазначає М. Вебер [10, с. 647].

Розглядаючи в іншій праці процес педагогічної діяльності як одного з різновидів владних відносин, М. Вебер звертає увагу на викладачів, які також мають справу зі спокусою нав’язати студентам власну точку зору чи то відверто, чи то шляхом навіювання, тобто користуються своїми знаннями і науковим досвідом не для того, аби бути корисними слухачам, а задля прищеплення їм власних політичних поглядів. Адже для студентів вони постають як вища інстанція, оскільки використовують певні санкції стосовно тих, хто не відвідує лекцій або не відтворює їхні позиції.

Отже, класик політології справді схильний у більшості випадків ототожнювати такі поняття, як „політика”, „влада”, „насильство”, стверджуючи, що політика оперує за допомогою досить специфічного засобу – влади, за якою стоїть насильство. Її покликання – протистояти злу насильством, інакше перше візьме над нею гору. Однак в цьому процесі політик найчастіше вдається не до фізичного, а до непрямого насильства – замовчування інформації, її спотворення, навмисного акцентування того, що має відклатися у свідомості всього суспільства чи певної спільноти.

Згідно з Х. Хофмайстером, тільки держава має монополію на насильство, але вже не завдяки підвідомчим каральним структурам, а через відмову окремих громадян від морального права на самооборону. Саме тому держава визнається єдиним легітимним інститутом, що має право застосовувати різні санкції [25, с. 25].

Офіційно держава декларує прагнення ліквідувати насильство, однак насправді воно лише трансформується, а не усувається. В іншій, часто посиленій формі воно знову з’являється, але вже як морально та юридично легітимізоване. Насильство та його потенційне використання є для держави гарантом суверенітету, а сама вона постає для суспільства узагальненим символом можливого застосування сили.

З цією думкою не погоджується багато вчених. Вони, зокрема, вважають, що застосування сили – це не стільки прояв влади, скільки свідчення її краху. До числа таких дослідників належать Х. Арендт і Н. Луман.

Х. Арендт чітко розрізняє такі поняття, як „влада” і „насильство”, вважаючи їх антиподами. Насильство, на її думку, інструментальне за своєю сутністю – воно завжди має потребу в управлінні і виправданні цілей,

яких прагне досягти. Влада ж консенсуальна і потребує не виправдання, а легітимності [2, с. 123]. Якщо правитель вдається до фізичного примусу, щоб забезпечити покору, то він не одержує підтримки підданих, тобто не має влади над ними. Отже, тут немає політики.

Н. Луман погоджується з Х. Арндт. Він пише: „В ході актуального застосування фізичного примусу на основі засобів тілесного впливу влада, принаймні у ситуаціях, у яких це справді відбувається, зникає” [21, с. 97]. Отже, вона має дотримуватися неодмінної умови — не вироджуватися у фізичне насильство, яке пов’язує відносини символічного рівня з органічним. Воно залежить від символічних процесів, що його конституують. Відтак, якщо продовжити думку Н. Лумана, можна припустити, що в певний момент потреба у фізичному рівні насильства відпадає і пріоритетним у його використанні стає рівень символічний. Для Н. Лумана характерне й розмежування таких трьох соціальних систем, як право, мораль і політика, кожна з яких легітимно використовує насильство. На думку вченого, з поступовим ускладненням суспільства його ставлення до використання насильства змінюється від загального схвалення до вибіркового застосування лише з боку держави [20, с. 13].

Н. Луман, правда, зауважує, що існує предметно опосередковане насильство, яке заважає людині вільно розпоряджатися власним тілом, наприклад, при ізоляції у певному приміщенні. Насильство стосовно речей за свідомої їх руйнації може бути основою влади у вигляді символічної загрози [21, с. 194]. Воно також можливе завдяки символічній демонстрації вражаючої сили, провокувати яку було б нераціонально.

Водночас Н. Луман відрізняє випадки використання фізичного насильства від його символічного виразу як засобу формування влади. Застосування фізичної складової свідчить про відмову від переваг управління селективністю підлеглого (тобто, спрямовувати об’єкт влади на необхідний для суб’єкта вибір), так званої „символічної генералізації” [21, с. 19]. Отже, існує символічно генералізований код влади як можливість володарювати, уникаючи фізичного насильства, але підштовхуючи підлеглих до необхідності діяти певним чином.

Функціональними еквівалентами вимірів влади як прямих передумов прийняття рішень в суспільній реальності є ієрархії, які постулюють асиметричний розподіл влади (керівник має більше влади, ніж підлеглий), та історія системи, тобто прецеденти успішного розв’язання конфліктних ситуацій (вони зберігаються у пам’яті, перетворюються на норми і генералізуються як очікування). У всіх цих випадках пряме комунікативне звернення до влади замінюється апеляцією до символів, які відклалися у масовій свідомості.

За Н. Луманом, „...функція влади полягає в тому, що вона встановлює можливі зчеплення подій абсолютно незалежно від волі підлеглого. Каузальність влади полягає в нейтралізації волі підлеглого” [21, с. 23]. Використовуючи цю тезу, можна зробити висновок, що найчастіше

Анастасія Коломоєць

суб'єкт влади створює у об'єкта лише ілюзію свободи вибору в процесі володарювання, оскільки брак у останнього свободи дозволяє нав'язувати альтернативу вибору, бажану для пануючого.

Схожої з цією позиції дотримується В. Межуєв, який визначає насильство через його протиставлення свободі [19]. Виходячи з ототожнення влади з правом і законом, вчений розглядає політику як протилежність відносинам панування/підкорення і насильству. Саме усвідомлення того, що останнє „за природою” не безмежне і його рамки встановлює конфронтуюча свобода, відрізняє політику і владу, засновану на законі, від сваволі. Насильство в політиці – це спосіб зберегти (або завоювати) свободу як привілей, який зазвичай досягається за допомогою її придушення стосовно інших. Однак доки вона залишається привілеєм, насильство буде неминучим. Формула ж стану, що його виключає: свобода кожного є умовою свободи всіх. Насильству може протистояти тільки насильство як спротив, що викликає до життя свободу. Свобода є не відмовою від насильства, а боротьбою з ним.

Звідси випливає висновок, що свобода народжується з насильства і має його своєю передумовою. З емпіричної точки зору таке твердження видається досить точним, адже протягом усієї історії людства свобода досягалася переважно за допомогою насильства. Нині за неї теж доводиться боротися, оскільки вона залишається привілеєм не для всіх [19, с. 111].

Деякі представники розширеної версії не задоволені визначенням насильства переважно через фізичний примус. Вони прагнуть подолати цю звуженість за рахунок визначення насильства як будь-якої сили, що застосовується до індивіда чи групи і змушує їх погоджуватися або ж діяти всупереч своїй волі. Так, А. Гусейнов вбачає у насильстві „узурпацію свободної волі” [12, с. 9], примушування до чогось силою [13].

Культурологічно-ідеологізована версія передбачає, що в сучасному світі збільшується масштаб свідомого ідеологічного маніпулювання, яке є одним з різновидів прихованої форми насильства. Як стверджує Л. Альтюсер, будь-яка ідеологія передбачає певний образ особистості, який в результаті дії ідеологічного механізму „оклику” засвоюється конкретними індивідами як їх власний. Вони починають вважати структурні вимоги своїми і, таким чином, вільно і свідомо дотримуватися певних зразків поведінки, що співвідносяться з їх соціальними ролями, не усвідомлюючи це як зовнішній примус [15, с. 662].

Схожу аргументацію пропонує А. Грамші, який саме через ідеологію як ключовий фактор в сучасному суспільстві виводить свою концепцію панування. Підкорені класи засвоюють уявлення та цінності панівної ідеології, яка успішно поширюється в соціумі завдяки відповідним інститутам, котрі контролюються правлячим класом. Наявність стійкої ідеологічної гегемонії гарантує суспільну злагоду стосовно базових політичних інститутів, уможливорює стабільність розвитку суспільної

системи і перебігу політичних процесів. Тобто, держава управляє не лише через політичний апарат, а й через ідеологію, прийняту більшістю членів соціуму [4].

А. Гжегорчик стверджує, що насильство пов'язане не тільки з фізичним примусом і матеріальними збитками, проявляючись у формі вбивства, пограбування, загрози тощо, але й існує у психологічній та інтелектуальній сфері. На відміну від прямих, найбільш грубих його форм, тут воно відтворюється через нав'язування власних переконань, спотвореної інформації тощо, набуваючи латентних форм, які здебільш не помічаються тими, на кого вони спрямовуються [11].

М. Фуко, прихильник цієї версії, але іншого підходу, у праці „Наглядати і карати” висуває тезу, що влада дисциплінує і вносить норму поведінку людини через формування її індивідуального, яке не є незалежним. Практики влади конституюють тіло індивіда шляхом покарання та стимулювання різних бажань насолоди. Саму ж владу пропонується розглядати через поняття „дискурс”, тобто як мережу взаємин, стратегій і намірів, де немає суб'єкта, „розмаїття відносин сили, які іманентні сфері, де вони здійснюються, і конститутивні для її організації; ...гру, що шляхом безперервних битв та зіткнень їх трансформує, підсилює й інвертує; розуміти опори, які ці відносини сили знаходять одна в одній таким чином, що утворюється ланцюг або система, чи, навпаки, зсуви та протиріччя, які їх одну від одної відокремлюють; нарешті... стратегій, всередині котрих ці відносини сили досягають своєї дієвості, стратегій, інституціональна кристалізація яких втілюється в державних апаратах у формулюванні закону у формі соціального панування” [23, с. 192].

Тобто, за М. Фуко, влада пронизує суспільний світ скрізь, вона розпорошена всюди, навіть у тих явищах і процесах, де її не можна з першого погляду ідентифікувати. Завдяки політичній еліті вона має „законне” право контролю над свідомістю і думками соціуму взагалі та окремого індивіда зокрема [24, с. 69], здійснюючи символічне насильство.

П. Бурдьє описує соціальний світ як поле гри, що конституюється в результаті дії агентів, котрі володіють певними характерними особливостями як символами, певними ознаками (позитивними чи негативними), систематично пов'язаними одна з одною. В соціальному просторі - перетині розмаїття способів життя і статусів та мережі непомітних зв'язків між диспозиціями різних агентів - вирізняються відносно автономні поля - економічне, соціальне (у вузькому розумінні), політичне, бюрократичне, юридичне, релігійне, освітнє, поля культурного виробництва (філософія, література, наука, мистецтво). Вони об'єднуються в полі символічного, в просторі, де відтворюється властива для кожного з них окремо логіка боротьби. Отже, тут існують символічні структури і символічний порядок, символічний капітал, символічна влада, символічне насильство.

Агент є власником капіталу, який відповідає кожному полю, постаючи

Анастасія Коломоєць

у відповідній йому економічній, політичній, культурній та інших формах. Їх величина забезпечує владу як здатність зберігати й поліпшувати досягнуті позиції. Залежно від обсягу капіталу, агенти можуть бути домінуючими і тими, над ким домінують. Перші отримують кредит довіри на володарювання від других різними засобами чи „формами перерозподілу, що легітимізує” [7, с. 105]. Це може бути розширення соціальної політики, фінансування некомерційних фондів, пожертви лікарням, навчальним і культурним закладам тощо. Здобувши авторитет і визнання, агенти мають можливість здійснювати символічне насильство, яке здебільш не усвідомлюється тими, над ким домінують.

Наявність символічної влади, щодо якої влада політична є лише її складовою, дозволяє створити клас, націю, державу, об'єднати людей, щоби роз'єднати і протиставити їх, управляти соціальним світом через уявлення про нього, нав'язувати певне бачення та маніпулювати об'єктивною структурою суспільства. Отже, П. Бурдьє стверджує, що „символічна влада є владою, яку той, хто підкоряється, дає тому, хто її здійснює, як своерідний кредит, яким один наділяє іншого... Це влада, яка існує тільки тому, що той, хто їй підпорядковується, вірить, що вона існує” [8, с. 209].

Домінуючі в соціумі агенти є лідируючою елітою, що монополізує засоби насильства і комунікації. Найбільш виразною системою їх панування постає держава як результат концентрації різних видів капіталу. Вона здійснює власну легітимацію шляхом символічного насильства, насамперед через систему освіти, і покора їй не пояснюється ні свідомим рішенням, ні фізичним примусом. Конформізм у процесі соціалізації інкорпорується самою системою, тому що структурі будь-якого поля властива певна логіка дій – габітус, соціально обумовлена схильність до певної поведінки.

Безумовно, символічне насильство не завжди здійснюється усвідомлено, і той, хто до нього вдається, іноді й сам стає його жертвою. Однак саме пануючі агенти, постаючи монополістами символічного насильства і дискурсу про соціальний світ, маніпулюють уявленнями стосовно свободи та необхідності покори.

Ж. Бодрійяр погоджується з П. Бурдьє в тому, що насильство в пост-сучасному світі присутнє повсюди і практично не має фізичного характеру. Воно поєднується з владою, воно вбудоване в контрольовану нею систему соціалізації, яка являє собою гіпермаркет. Структура останнього є структурою сучасного соціального світу. Більша частина життя людини проходить саме в його межах, коли в одному гомогенному просторі зосереджені всі розрізнені функції соціального тіла і життя (робота, розваги, медіа, культура).

Принцип гіпермаркету обумовлює раціональний дискурс речей (товарів) та їх виробництва, структуруючи поведінку людини (суб'єкта дискурсу). Тиранія речей (об'єктів) задає категорії особистості, позиції

якої в соціальній ієрархії позначені володінням речами певного класу. Прагнення людини мати їх виробляють машини бажання, що змушують насолоджуватися та експлуатують центри насолоди. Саме тому в акті споживання відбувається несвідоме та кероване сприйняття всієї системи соціальних норм. Слід зазначити, що не тільки Ж. Бодрійяр, але й, наприклад, Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі теж говорять про існування машин бажання, якими наповнено як тілесний, так і нетілесний універсум.

У процесі нав'язування потреб засвоюються не тільки пропоновані товари, а й вся символічна система об'єктів як знакова структура, пов'язана з існуючою монополією коду, знаку, товарної марки чи бренду. Об'єкт (певна річ) стає єдністю знаку і товару (товар – це завжди знак, а знак – завжди товар), що поступово призводить до заміни реальності її знаками. В дискурсі реклами, яка спонукає купувати речі через управління бажаннями, уявне і несвідоме переходить в реальність.

Ж. Бодрійяр вважає, що в суспільстві влади вже не існує, а є лише її ілюзія, тому що в просторі симуляції вона виявляється дезорганізованою і сама стає власним симулякром. Єдине, що їй залишається, – це повсюди нав'язувати реальне, для чого влада й використовує дискурси кризи і бажання. Її останнє гасло: „Приймайте ваші бажання за реальність!” [5, с. 43].

Найпростішим каналом для здійснення символічного насильства, у чому погоджуються П. Бурдьє і Ж. Бодрійяр, є ЗМІ, які, на думку останнього, постають генетичним кодом, що керує мутацією реального у гіперреальність. Вони водночас допомагають владі маніпулювати масами та знущаються з самого змісту і контрзмісту комунікації, просуваючи два різновиди симуляції – внутрішньосистемну і ту, що систему руйнує.

Спираючись на Ж. Сореля, власне етичне потрактування та розрізнення різновидів насильства як „субстанції” політики розробляє Б. Капустін [17]. Він зазначає, що одна справа – насильство „у зовсім дегенеративних формах терору і контртерору, злочинності низів і корупції верхів”, а інша – політичне насильство (не обов'язково збройне), що „перериває історичну каузальність” [17, с. 23].

Однак, оскільки „природою політики є влада, що організовує суспільство”, то вона є „насильницькою завжди” [17, с. 6]. Існує насильство чи ні може визначити тільки присутня в певній ситуації розумна свобода (якщо її немає, тоді перед нами явище природи, а не культури, навіть коли його учасники мають антропологічні характеристики „людини”). Інакше кажучи, насильство – це функція ситуації, а не самостійна сутність. Політика ж можлива лише як взаємна гра вільних і розумних свобод, у якій взаємне насильство завжди присутнє як умова свободи і морального самовизначення людей. Звичайно, вона час від часу потрапляє в непрості умови, що викликаються значною нерівністю ресурсів, які є у розпорядженні гравців. Така ресурсна асиметрія і називається гнобленням як специфічним і неприйнятним для пригнобленої сторони

видом політичного насильства.

У пошуках визначення насильства через політику й у межах політики доцільно звернутися до праць К. Шмітта [26, с. 155 - 256]. Для нього насильство не відіграє жодної самостійної ролі і позбавлене автономного значення: воно має сенс лише у зв'язку з політичним міфом, що й привертає увагу філософа. Як новітній вимір політичного, політичний міф протистоїть і абсолютному раціоналізму диктатури виховання, і відносному раціоналізму парламентаризму та системи поділу влади в цілому. Насильство ж контекстуально протиставляється дискусії як сутнісному відтворенню лібералізму. Контекстуально, оскільки дослідник зовсім не вважав лібералізм ненасильницьким. Він зазначав, що люди не примушуються владою до покори, а дають на це згоду (з довіри, страху, надії, розпачу). Політичне насильство є чимось принципово іншим, аніж фізичний вплив (це лише один із засобів політичної боротьби). У технічному сенсі воно постає своєрідними колами, що розходяться по воді від кинутого в неї камінця — рішення, яке конституює політичного суб'єкта. Їх оцінка залежить від особливостей середовища, кидка, позиції спостерігача тощо і у будь-якому випадку може породити нові кола. Шміттівська синонімія політичного рішення і політичного насильства інтуїтивно зрозуміла і до певної міри корисна для дослідження означеної проблеми, оскільки не створює якихось теоретичних меж для практичних проявів цього явища.

Здійснений нами аналіз засвідчує, що проблема трактування терміна „насильство” в науковій літературі все ще залишається нерозв'язаною. Існуючі підходи або концентруються на одному аспекті досліджуваного феномена, а це не дозволяє певні явища ідентифікувати як прояви політичного насильства, або трактують зміст цього поняття вкрай абстрактно, ускладнюючи його вияв у реальних політичних процесах.

Разом з тим, на нашу думку, багато авторів, які вважаються апологетами насильства як фізичного примусу, заклали основи теоретизування щодо інших його видів і форм. Запропоновані ними ідеї підштовхують нас до тлумачення насильства як навмисних дій, які сутнісно є примусом різної форми, що використовується для нав'язування волі суб'єкта об'єкту як прямим, так і латентним шляхом, коли домінують приховані форми, а, отже, в більшості випадків об'єкт не усвідомлює тиску, який здійснюється на нього.

В подальших наукових розробках необхідно на основі існуючих напрацювань вивести багатоаспектну теорію насильства, яка б охоплювала різні його форми, враховувала роль і місце у владних відносинах, дозволяючи виявити індикатори цього явища задля ідентифікації в практичній площині прояву, та була б адекватною реаліям постмодерного суспільства.

Література:

1. **Арендт Х.** Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 584 с.
2. **Арендт Х.** О насиллии // Мораль в политике: Хрестоматия / Отв. редактор Б. Капустин. – М.: КДУ, МГУ. – 2004. – 650 с.
3. **Бабієва А.** Політичне насилля: теоретичний аспект // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 161 - 168.
4. **Бенуа А.** Консервативна „культурна” революція // Ї, число 34, 2004. С. 204 - 208.
5. **Бодрийяр Ж.** Симулякры и симуляция // Философия эпохи постмодерна. / Сб. переводов и рефератов. – Минск, 1996. – С. 32 - 47.
6. **Будкін В.** Тероризм – одна із глобальних проблем сучасності // Політика і час. – 2004. – № 9. – С. 50 - 60.
7. **Бурдые П.** Начала. Choses dites: Пер. с фр. Шматко Н. А. – М.: Socio-Logos. – 1994. – 288 с.
8. **Бурдые П.** Социология политики: Пер. с фр. Шматко Н. А. – М.: Socio-Logos. – 1993. – 288 с.
9. **Бурлачук В., Танчер В.** Символ і симулякр. Концепція символу в соціології постмодерну // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 1. — С. 15 – 29.
10. **Вебер М.** Политика как призвание и как профессия / Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644-706.
11. **Гжегорчик А.** Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 54 - 64.
12. **Гусейнов А.** Моральная демагогия как форма апологии насилия // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 5 - 12.
13. **Гусейнов А.** Этика ненасилия // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 72 - 82.
14. **Дмитриев А., Залысин И.** Насилие: социо-политический анализ. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН). – 2000. – 328 с.
15. История политических и правовых учений. Учебник / Под ред. доктора юридических наук, профессора О. Э. Лейста. – М.: Издательство „Зерцало”, 2000. – 688 с.
16. **Капітоненко М.** Відповідно до силового потенціалу. Форми міжнародних конфліктів: порівняльний аналіз // Політика і час. – 2003. – № 5. – С. 31 - 38.
17. **Капустин Б.** К понятию политического насилия // Полис. – 2003. – № 6. – С. 6 - 26.
18. **Марченко Ю.** На тлі ціннісної кризи. Тероризм: анатомія витоків // Політика і час. – 2003. – № 12. – С. 61 - 66.
19. **Межуев В.** Насилие и свобода в политическом контексте // Полис. – 2004. – № 3. – С. 104 - 113.
20. **Литвинова О. А.** Особенности социологии Н. Лумана (на примере предметной области права) // Социс. – 2007. – № 4. – С. 13 - 20.

Анастасія Коломєць

21. Луман Н. Власть: Пер. с нем. – М.: Практис. – 2001. – 250 с.
22. Родионов С. К спорам о понятии „насилие” // Свободная мысль. – № 6. – 2007. – С. 171 - 179.
23. Фуко М. Воля к знанию / Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности. М.: Касталь. – 1996. – С. 97 - 268.
24. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Пер. с фран. Б. М. Скуратова под общей ред. В. П. Большакова. Ч. 3., М.: Практис. - 2002. – 384 с.
25. Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат / Пер. с нем. и послесл. О. А. Коваль. – СПб.: ИЦ „Гуманитарная Академия”, 2006. – 288 с.
26. Шмитт К. Духовно-историческое состояние современного парламентаризма // Политическая теология / Под ред. А. Филиппова – М.: Канон-Пресс-Ц. - 2000. – 534 с.